

Якса Н.В. Формування соціального та особистісного досвіду людини як соціалізаційний процес // Креативна педагогіка. Наук.-метод. журнал / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Вінниця, 2015. – Вип. 10. – С. 148-153.

УДК 378.1(477.75)

Якса Н.В.,
доктор педагогічних наук, професор
Таврійського національного університету імені І.В.Вернадського,
академік АМСКП

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО ДОСВІДУ ЛЮДИНИ ЯК СОЦІАЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Аналізуються різні аспекти розбудови сучасного соціально-педагогічного середовища як головного чинника соціалізації дитини. Розглядаються процеси соціалізації як механізму формування соціального та особистісного досвіду у процесі оволодіння молодими людьми різними соціальними ролями, засвоєння відповідної моделі поведінки. Зазначено, що найважливіша сфера соціалізації пов'язана зі сферою свідомості, коли формується образ власного «Я» («Я концепція»), самооцінка, відбувається оволодіння різноманітними соціальними ролями. Ці соціальні ролі відображають багатогранність входження людини в суспільство і забезпечують підтримання певного соціального статусу відповідно до потреб повсякденного життя, професійної діяльності, виконуваної функції. Зроблено висновок про те, що завдяки соціальному розвитку відбувається формування власного соціального досвіду дитини в процесі: різноманітної діяльності, освоєння всього спектру умінь, навичок; спілкування з людьми різного віку, в рамках різних соціальних груп з типовими для них соціальними символами, установками і цінностями; оволодіння і виконання різних соціальних ролей, засвоєння моделі поведінки.

Ключові слова: соціалізація, соціальний розвиток, статтево-рольові маркери, субкультурно-групові, сімейно-побутові, професійні соціальні ролі.

Various aspects of the development of modern socio-educational environment as the main factor of socialization of the child are analyzed. The processes of socialization as a mechanism of formation of social and personal experience in the process of mastering by the young people of different social roles, learning appropriate behavior are considered. It is noted that the most important area of socialization is related to consciousness, when the image of one's own I (I-concept), self-esteem are being formed, and mastering of a variety of social roles is taking place. These social roles reflect the diversity of the human entry into society, and maintain a certain social status in accordance with the needs of everyday life, professional activities, and functions. The conclusion is that thanks to social development the formation of the child's social experience occurs in the process: of a

variety of activities; development of the entire spectrum of skills, habits; communication with people of different ages and different social groups with typical social symbols, attitudes and values; learning and performing different social roles learning of behavioral models.

Key words: *socialization, social development, gender role markers, subcultural groups, family and household, professional and social roles.*

Становлення соціальної сутності нерозривно пов'язане з усвідомленням дитиною на ранніх етапах розвитку свого «Я» (процес індивідуалізації, диференціації) через розуміння і прийняття ознак «Вони» (соціалізація, інтеграція). Особистісний і соціальний досвід у цьому плані постають як дві грані соціального наслідування, що відображає ознаки реалізації загальних й особливих (Н.Ф.Басов, В.М.Басова, В.І.Беляев, М.А.Галагузова, О.С.Газман, А.Н.Кравченко, С.Д.Поляков) потенцій homo sapiens на всьому протязі його онтогенезу.

Соціалізація є процес і одночасно явище еволюційне, що характеризує всі етапи, які супроводжують становлення людського співтовариства в процесі етногенезу. Незважаючи на об'єктивне існування різних точок зору на розуміння її сутності, пов'язаних з глобальністю і, відповідно, багатоаспектністю можливого розгляду, всі сходяться до одного – проблеми взаємодії людини і соціуму, входження її в складну систему суспільних відносин.

Соціалізація – процес входження індивіда в суспільство через засвоєння, відтворення і збагачення соціального досвіду (тут вона прирівнюється до соціального наслідування і включення особистості в систему суспільних відносин (у цьому плані вона розсовує рамки соціального наслідування).

Все життя людства є накопичення, освоєння – збагачення та передача досвіду з покоління в покоління. У цьому полягає певна матриця еволюції людства, повноцінне заповнення якої служить гарантом успішності визначеного процесу (І.С. Кон). Доказом цього слугує історія існування і разом з тим падіння окремих цивілізацій, псевдореволюційні зміни, що ведуть до відмови, нівелювання накопиченого раніше досвіду і закономірної кризи суспільства.

Відтак, **метою** статті є розгляд механізмів формування соціального та особистісного досвіду.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, соціалізація не є гарантованим процесом поступального розвитку людини, він супроводжується численними об'єктивно і суб'єктивно існуючими та/або виникаючими ризиками. Упродовж життя людини існують моменти, часові відрізки, які служать віхами його соціального становлення, (у психології – кризові та псевдокризові етапи). І саме від успішності їх проходження залежить стан «банку досвіду» особистості, векторність динаміки загального процесу її соціалізації.

Незважаючи на різницю ментальних структур, соціальних установок конкретного суспільства, політичних, державних, етнокультурних, й інших характеристик, у соціалізації існує те, що забезпечує поступальний розвиток

як людства в цілому, так і кожного з його суб'єктів. Йдеться про досвід як зміст, сенс, ключові ідеї процесу соціалізації. У якому аспекті не розглядалася б ця проблема, (в глобальному чи частково-конкретному) віхою динаміки, причому як позитивною, так і негативною, буде досвід, рівень і обсяг його параметральних характеристик.

У зв'язку з цим існує як термінологічна, так і змістова близькість «досвіду» і «соціалізації». Це простежується у трактуванні терміна «соціалізація», де в якості ключової характеристики виступає засвоєння і відтворення соціального досвіду [10] як способу проживання людиною різних життєвих ситуацій,... опановуючи якими людина одержує не тільки здатність орієнтуватися у світі, а й реальні стратегії поведінки в ньому, що, по суті, близько до трактуванні «соціалізації» як «...включення особистості в систему суспільних відносин, у тому числі микросоціум, у систему ролей, прав і обов'язків громадянина» [10, с. 10].

Органічний зв'язок соціалізації і досвіду можна простежити чітко в явищах (процесах) десоціалізації та ресоціалізації. Десоціалізація пов'язана з деформацією окремих складових досвіду, що неминуче веде до втрати людиною з будь-яких причин соціального досвіду. Вона допомагає особистості позбутися накопиченого негативного соціального досвіду і, відповідно, особистого, сприяє набуттю нового, розширенню його соціальних можливостей. Ресоціалізація ж навпаки, передбачає повторне, більш швидке, у часовому і психологічному аспектах, реанімування людиною втрачених навичок життєдіяльності в соціумі і орієнтує на відродження тих сегментів соціального чи особистісного досвіду, затребуваність в яких відчувається на всіх рівнях людського буття. Як видно, ядром кожного з цих процесів (соціалізації, десоціалізації та ресоціалізації) є соціальний досвід людини, який і розглядається як зміст процесу соціалізації – тобто те, що дитина повинна набути в процесі соціалізації. Отже, зв'язок між соціалізацією і досвідом будується у відношенні від загального до часткового, коли глобальний процес соціалізації людини може бути розглянутий, осмислений тільки під призмою наявності у нього власного соціального і відповідно особистісного досвіду.

Співвідносячи досвід, (механізм його конструювання) і соціалізацію як динамічні процеси, що ведуть до зміни особистості, можна виділити не тільки термінологічні, а й сутнісні заходи.

По-перше, це безперервність того й іншого, пролонгованість у часі. Починаючись з моменту появи людини на світ, вони супроводжують і, по суті, характеризують все її життя як соціальної істоти, особистості аж до фізичного або психічного «відходу». При цьому акцентується увага на часовий аспект соціалізації і досвіду, відображеного у тріаді «вчора» – «сьогодні» – «завтра». Лінія часу виявляється важливою складовою процесу соціалізації людини, оскільки дозволяє визначити позицію і ставлення до трьох тимчасових іпостасей, відображених в минулому досвіді особистості, досвіді, який може бути затребуваний нею «тут і зараз», і досвіді, який може бути потенційно набутий (траєкторія розширення). В аспекті соціалізації дитинства це означає,

що необхідно допомогти дитині визначитися у ставленні до «вчора – сьогодні – завтра», виявити і проаналізувати характер часових ліній, налаштуватися на дієве, мотивоване відношення до процесу визначення мети й рефлексії одержуваного результату і його фіксації у вигляді особистого досвіду, формуванні власної «Я концепції».

Приймаючи це, досвід перестає розглядатися тільки як аналог репродуктивних форм психічної активності, стереотип схем розумових дій, застосовуваних людиною при вирішенні звичних завдань (К. Дункер), що веде до переосмислення балансу між сегментами соціального наслідування. Від абсолютної цінності фіксованих форм досвіду (досвіду минулого, як в аспекті конкретної особистості, так і в глобальному контексті – досвіду соціуму) акцент переноситься на його оперативні та потенційні форми в якості новоутворень у найближчому або віддаленому майбутньому (М.А. Холодна).

По-друге, соціалізація і досвід стикаються на численних точках досвіду – діях, які реально відбуваються, відрефлексованих і закріплених у свідомості *людини = дитини*.

Соціалізація є глобальним процесом, який протікає протягом усього людського життя і може здійснюватися як стихійна (1), така, що спрямовується (2), і контрольована (3) соціалізація. Кожна з них відображає свій варіант формування соціального та особистісного досвіду людини.

Так, спонтанна соціалізація відображає вплив умов, що складаються раптово, стихійно, виникнення різного роду непередбачуваних проблем у результаті ситуативно прийнятих рішень. Засвоєння, відтворення і збагачення соціального досвіду дитиною відбувається в процесі звичайної або не організовуваної спеціально життєдіяльності, як правило, на неусвідомленому та/або частково усвідомлюваному рівні. Стихійна соціалізація багато в чому пов'язана з поняттям «середовище існування», життєдіяльності людини – з тим, що існує й оточує людину, ігноруючи її ставлення до нього. При цьому індивід змушений (в силу різних причин) існувати саме тут і ніде більше, що веде часто до вимушеного прийняття, адаптації до існуючих норм, правил. Рефлексія, самооцінка утруднена в силу низької контрольованості, того, що відбувається як ззовні (окремими особами, інститутами, структурами), так і зсередини – із самою особистістю. Однак це ж призводить до більшої самостійності проживання «точок досвіду», сильним емоційним переживанням, що закріплює в ментальних структурах особистості його власні життєві результати.

У разі керованої соціалізації відбувається непрямий вплив на засвоєння, відтворення і збагачення соціального досвіду знову ж оточуючим соціумом, але з якого виділяються суб'єктно значущі люди, явища, події. Тут присутня свобода вибору та оцінки того, що відбувається, можливість зміни, (аж до відходу) оточуючих реалій.

Що стосується співвідношення керованої соціалізації і досвіду, то воно виявляється у регульованій, спеціально організованій взаємодії людини з різними соціальними інститутами, сім'єю й освітою, як «... творінням образу Людини в індивіді, здійснюване в процесі збагачення його відносин із світом,

у процесі освоєння цінностей культури» [4, с. 55]. Контрольована соціалізація відбувається як цілеспрямовано організованій засвоєння, відтворення і збагачення соціального досвіду в спеціально організованій діяльності – соціальному вихованні. Безсумнівно, що тут колосальну роль відіграють ті агенти соціалізації, які беруть на себе функції управління, організації та контролю за ходом і результатом цього процесу, що спеціально організується.

Науковці А.В.Мудрик, Л.В.Мардахаев та ін. виділяють як самостійну складову соціалізації більш-менш свідомі самозміну і саморозвиток дитини. Вважаємо, що цей вид соціалізації є центром сходження всіх розглянутих вище – стихійної, частково спрямованої і контрольованої соціалізації. Саме від позиції конкретної людини, її ставлення до навколишнього соціуму у всіх його проявах (люди, предмети, явища та ін.) залежить якісна і кількісна характеристика її включеності в процес соціалізації, глибина (широта, значимість, застосованість, адекватність та ін.) її соціального та особистісного досвіду. «Одиницею» такого досвіду є акт сходження між «хочу» і «треба», результатом чого є усвідомлений, самостійний вибір у конкретній ситуації, що виникла, акт своєрідного соціальної та особистісної творчості. Він нерозривно пов'язаний із самоаналізом «точок досвіду», корекцією своїх дій, рефлексією, внутрішнім діалогом, в якому *людина = дитина* оцінює, приймає або відкидає цінності, властиві тим чи іншим людям, спільнотам, формує своє уявлення про навколишній світ, перетворює себе і тією чи іншою мірою навколишню дійсність, реально здійснюючи процес входження в соціум.

Соціалізація тісно пов'язана також із соціальним розвитком особистості, яке можна розглядати як безперервний і нерівномірний процес, що призводить до кількісних і якісних змін особистісних структур у процесі соціалізації людини. При цьому з позиції соціальної педагогіки [7] соціалізація розглядається сьогодні як глобальне суспільне явище, а соціальний розвиток, (так само як і як соціальне виховання), як процес її здійснення.

Окреме питання, зокрема, пов'язане зі сферами соціалізації особистості. Так, А.В.Мудрик виділяє взаємозв'язок соціалізації особистості з домінуючими сферами життєдіяльності: сферою пізнання, сферою предметно-практичної діяльності, сферою ігри, сферою спорту і сферою спілкування. Саме в них відбувається формування особистості, соціалізація і соціальне виховання через систему відносин «...школяра, з одного боку, до світу і із світом, а з іншого – до себе і з самим собою» [8, с. 5].

У більш загальному вигляді сфери соціалізації і, відповідно, соціального виховання, соціального розвитку та формування соціального досвіду уявляються як сфера діяльності, сфера спілкування та сфера свідомості. Наявність пріоритетів саме в цих сферах визначає і специфіку соціалізації на різних етапах дитинства.

Так, у сфері діяльності через оволодіння конкретними діями, вміннями, а потім і навичками відбувається пізнання навколишньої дійсності і своїх можливостей, здібностей. І чим різноманітніше палітра видів практичної діяльності, тим більше спроб здійснює дитина і відповідно збагачується її досвід.

В.Б.Александров вважає, що досвід взагалі являє собою спеціальну форму освоєння соціальної реальності, що виражає здатність людини до здійснення нею певної діяльності, а джерелом досвіду є практична діяльність. При цьому С.Л.Рубинштейн зазначав, що особистісні властивості дитини, її здібності, риси характеру тощо, не тільки виявляються, але і формуються в ході власної діяльності дитини. Разом з тим, розглядаючи цю сферу соціалізації необхідно уточнити нерівнозначність діяльності, практики та досвіду.

У філософській концепції діяльності (Г. Гегель, К. Маркс, Л. Фейєрбах та ін.) розглядаються дві її сторони: «уречевлення» і «розречевлення», що виражає собою протилежність, єдність і взаємопроникнення різних її сторін. Діяльність є своєрідна двостороння, взаємодоповнююча форма зв'язку суб'єкта зі світом: активне перетворення світу суб'єктом («уречевлення») і зміна самого суб'єкта за рахунок «вбирання» в себе все більш широкій частини предметного світу («розречевлення»).

На думку К.А.Абульханової-Славської, В.І.Андрєєва, В.В. Давидова, О.М. Леонтьєва та ін. [1; 3; 6], діяльність є первинною по відношенню як до суб'єкта, так і до предмета діяльності. І суб'єкт, і об'єкт ніби «виокремлюються» у процесі діяльності, виділяються з неї. Тому головний канал розвитку суб'єкта – перехід зовнішньої матеріально-чуттєвої діяльності у внутрішній план, внутрішні структури людини (інтеріоризація), до яких відноситься, безумовно, і досвід. Виходить, що, володіючи певною пластичністю, мобільністю, діяльність веде до новоутворень у суб'єкті (особистості людини), яка у свою чергу, змінюючись, виходить на рівень модифікації цієї діяльності шляхом зворотних зв'язків. Тобто діяльність веде до отримання людиною певного досвіду, який, у свою чергу, є потужним стимулом і одночасно основою для подальшої еволюції діяльності.

Цей момент засвідчує органічний зв'язок і взаємозалежність діяльності та досвіду. Отже, циклічний процес діяльності (діяльність → зміна суб'єкта (формування досвіду) → діяльність) є джерелом не тільки нових образів, нових здібностей, інтересів, потреб, але і досвіду як суб'єктивної характеристики людини. Впливаючи на зовнішній світ за допомогою діяльності, людина змінює не тільки його, людина тим самим змінює і себе.

Як відзначає Є.В.Бондаревська, діяльність тільки тоді можна вважати такою, коли вона має усвідомлений, цілеспрямований характер. Однак, народжуючись, дитина на початкових етапах свого розвитку, так само як і будь-яка біологічна істота, живе і підпорядковується законам природи, для якої характерна інстинктивно-біологічна пристосованість до навколишнього світу. Виходить, що діяльності дитини передує життєдіяльність, підпорядкування інстинктам самозбереження. Проте дитина розвивається, виховується, навчається в соціумі, у безпосередньому контакті з оточуючими його людьми, які вже з перших моментів існування намагаються передати їй свій соціальний/життєвий досвід. Самостійно відкрити форми діяльності людина, а тим більше дитина, може не завжди і часто це робиться шляхом звернення до вже існуючого, накопиченому людством, (конкретними людьми) досвіду.

Набувши елементарний (репродуктивний) досвід діяльності, дитина

відчуває якусь свободу своїх дій і намагається організувати її сама, з урахуванням власних цілей, завдань, мотивів, набуваючи при цьому вже більшою мірою свій власний, унікальний, суб'єктивний досвід тієї чи іншої діяльності. І саме самодіяльність дозволяє безболісно переходити від одного виду діяльності до іншого, формуючи зростаючу особистість та розширюючи діапазон як соціального, так і особистісного досвіду.

Разом з тим, діяльність не може бути однозначно зведена до досвіду, а досвід до діяльності. По-перше, якби досвід і діяльність безпосередньо збігалися, то припинення діяльності означало б негайне зникнення досвіду, який у цій діяльності використовувався, а це суперечить елементарній логіці. По-друге, досвід завжди розглядається як більш широке поняття, яке включає в себе не тільки способи організації діяльності. І, нарешті, досвід за своїм характером і видами може бути: соціальним, суб'єктивним, особистісним, емоційним, досвідом будь-якої діяльності.

Досить часто досвід у педагогіці пов'язується безпосередньо не тільки з діяльністю, але і з практикою: «... досвід – це узагальнена практика, її концентроване вираження, тобто результат цього процесу і його вихідний момент» [2, с. 36]. Або взагалі прирівнюється й до практики і до діяльності одночасно: практика – це діяльність із застосуванням чого-небудь в житті, досвід.

Ототожнення досвіду і практики відбувається тому, що досвід, нарівні з практикою, виконує роль основи пізнання та критерію істинності знання. Загальним також є визнання досвіду як практичного відношення суб'єкта й об'єкта. Проте досвід і практика відображають різні сторони цієї взаємодії. По-перше, практика – це цілеспрямована в першу чергу матеріальна діяльність суб'єкта, в результаті якої відбувається зміна об'єкта. А досвід є одночасно і результат і вихідний момент пізнавального ставлення суб'єкта й об'єкта на основі практики, квінтесенція практики (В.Б.Александров). А по-друге, не всяка діяльність безпосередньо пов'язана з матеріальним світом, (розумова, літературна, спілкування і т. ін.), вона може бути від нього певною мірою абстрагована. У той же час практика завжди конкретно пов'язана з матеріальною і більшою мірою професійною діяльністю людей.

Отже, діяльність веде до формування досвіду, проте досвід більш широке поняття і не може бути прирівняний тільки до досвіду діяльності, однак і без діяльності досвід втрачає своє фундаментальне значення, перетворюючись на сукупність теоретично освоєних даних. І звичайно широта і різнобічність досвіду зростають, якщо він формується не просто в діяльності, а саме через практику, практичну діяльність конкретного суб'єкта.

Вельми значущою для успішної соціалізації людини = дитини є сфера спілкування, яка також є унікальним видом діяльності. Але ступінь її значимості така, що її виділяють і вивчають особливо. Відсутність можливості повною мірою скористатися всіма наявними ресурсами (способами) спілкування, особливо на ранніх етапах дитинства, веде часом до незворотних наслідків – від педагогічної занедбаності до явища госпіталізму.

Третя найважливіша сфера соціалізації пов'язана зі сферою свідомості,

коли формується образ власного «Я» («Я концепція»), самооцінка, відбувається оволодіння різноманітними соціальними ролями.

У сфері свідомості відбувається освоєння різних соціальних ролей, що відображають багатогранність входження будь-якої людини в суспільство і забезпечують підтримання людиною певного соціального статусу відповідно до потреб повсякденного життя, професійної діяльності, виконуваної функцією тощо [5]. Спектр цих соціальних ролей змінюється і накопичується протягом усього життя людини – статтєво-рольові маркери, сімейно-побутові, субкультурно-групові, професійні та інші ролі. Причому в процесі соціалізації можуть засвоюватися як позитивні, так і негативні соціальні ролі, цінності.

Формування соціального й особистісного досвіду в процесі соціалізації здійснюється за допомогою комплексу взаємодоповнюючих механізмів, об'єднаних у дві групи – соціально-психологічні (традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний) і психологічні (імітація, рефлексія, престиж, популярність, комформність, соціальна фасилітація) [9].

На соціалізацію (стихійну, керовану, контрольовану і самозміну, саморозвиток особистості) як процес входження індивіда в суспільство через засвоєння, відтворення і збагачення соціального досвіду, і включення особистості в систему суспільних відносин впливає комплекс факторів. Згідно з дослідженнями А.В.Мудрика, існує чотири групи чинників соціалізації: мегафактори (космос, планета, світ); макрофактори (країна, держава, суспільство, етнос); мезофактори (регіон, тип поселення, засоби масової комунікації, субкультура) і мікрочинники (сусідство, група однолітків, сім'я, мікросоціум) [8]. Кожен з факторів вносить своє, причому як позитивне, так і негативне, у зміст, глибину, еспецифіку формування будь-якого досвіду – як особистісного, так соціального.

Висновки. Відтак, завдяки соціальному розвитку відбувається формування власного соціального досвіду дитини в процесі: різноманітної діяльності, освоєння всього спектру умінь, навичок; спілкування з людьми різного віку, в рамках різних соціальних груп з типовими для них соціальними символами, установками і цінностями; оволодіння і виконання різних соціальних ролей, засвоєння моделі поведінки.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М.: Мысль, 1980. – 336 с.
2. Аверин А.Н. Гносеологический анализ понятия “опыт”. Дисс. к.ф.н. - Свердловск., 1973. – 114 с.
3. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Часть 1. Казань: изд Казанского ун-та, 1996. –567 с.
4. Виноградский В.Г. Пространство социальное // Энциклопедический словарь /под ред. Г.В.Осипова. – М., 1995. – 607 с.
5. Кон И.С. Ребенок и общество. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Наука, 1975. – 304 с.

7. Мануйлов Ю.С. Средовой подход в воспитании // Педагогика. – 2000. № –7. – С. 36-41.
8. Мудрик А.В. Психология и воспитание. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 472 с.
9. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 574 с.
10. Столярчук Л.И. Полоролевая социализация школьников: Монография. – Волгоград: Перемена, 1999. – 275 с.